

TERKEN UNVANI HAKKINDA

Saadettin GÖMEÇ*

Özet: Türk tarihinde belirli bir zaman geçtikten sonra hükümdar unvanlarında olduğu üzere, hatun unvanlarında da değişiklikler söz konusudur. Yani ilk zamanlarda başta bulunan en yüksek otoritenin sıfatı “kagan” ve “katun” iken, bir müddet sonra başka bir kelimeye dönüşüyor. Örnek olarak bazı Türk hanedanlarında hakan, han, sultan, hükümdar, padişah, şah vb. biçimindeki erkek unvanlarıyla karşılaştığımız gibi, kadınlar için de zamanla terken, sultan, bige, begüm vb. şeklindeki sanları görmekteyiz. Tabii ki bunun sebebi, yukarıda da belirttiğimiz gibi Türklerin girdikleri kültür çevreleriyle, dinlerin tesiri yüzündendir.

Anahtar Kelimeler: Tengriken, Terken, İl Bilge.

About The Title of ‘Terken’

Abstract: In Turkish history, after a certain time, there occur changes on the titles of wife as it is in the titles of the rulers. In other words, the title of the ruler turns out to be another word after a while whereas it was “kagan” and “katun” at the beginning. For example, in some Turkish dynasties, we see male titles like hakan, han, sultan, hükümdar, padişah, şah, etc. And female titles like terken, sultan, bige, begüm. The reason of this is, of course, as we have mentioned above, the culutral area that Turks joined and the effects of the religions.

Key Words: Tengriken, Terken, Il Bilge.

İnsanlık tarihinin başlangıcıyla ortaya çıkan ve bugün de varlığını sürdüren Türk milletinin, dili de kendisi gibi eskidir. Millet olmanın ilk adımı, o insanların aynı dili konuşmasıdır. Ayrıca dil, bir milletin sosyal ve

* Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: sgomec@yahoo.com

diğer kültürel özelliklerinin belirlenmesinde önde gelen kıstaslardandır. Türk dilinin menşe bakımından kendisiyle bir olmayan çeşitli dillerle, bulunduğu kültür çevreleri itibarıyla temasa geldiğini biliyoruz. Gayet normal bir şekilde bu dillerden bir şeyler almış, onlara da pek çok şey vermiştir. Ama bununla beraber büyük âlim B.Ögel'in dediği üzere; “Türk kültürü ve Türkçe, yağmaya uğramış bir mal gibidir. Elinde delil olsun, olmasın herkes ondan bir parçayı alıp, başka kültürlerle mal ediyor”.

Biz bu çalışmamızda Türk dilinin çok eski ve özellikle bir zamanlar yüksek derecede kadın unvanı olarak kullanılan Terken kelimesi üzerinde durmak istiyoruz.

Bununla birlikte en kadim Türkçe belgelere baktığımızda, kagan unvanlarının başında bir “bilge” kelimesiyle karşılaşırız. Türk düşüncesinde kagan olmanın ilk şartlarından birisi bilgeliktir. Kök Türk tahtına çıkan kaganlar bilge ve alp olduklarından bu makama oturabilmişlerdir. Yazıtlarda; *Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş*¹. *Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş*². *Bilgesin için, alpin için*³, denmektedir. Bu itibarla kaganın bilgili ve akıllı olması yanında cesur ve yiğitlik vasfının da bulunması gerekir. Tabii ki, bütün bunları bünyelerinde barındıran hükümdarların yukarıdaki metinlerde söylendiği gibi akıllı danışmanlara (ayguç) ihtiyacı vardı. Kök Türklerin son büyük kaganı Bilge (716-734) öldüğünde, zamanın en güçlü ülkesi olan Çin imparatorluğu o döneme kadar hiç görülmemiş şekilde kalabalık bir elçilik heyetini onun cenaze merasimine yolluyordu. Kendinden başka herkesi barbar sayan Çin'in, Kök Türklerle ve özellikle de Bilge Kagan'a karşı tavrı değişmişti. Çünkü o, tam manasıyla modern bir devlet kurduğu gibi, kendisinin de başta gelen hususiyeti bilge olmasıydı (Gömeç 2006: 56-57).

Eski Türk devlet teşkilatına göre, nasıl ki erkekler kaganlığa atanırken bir merasimle bu sanı alıyorlarsa, kadınlar da “katunluk” makamına yükselirken, bir teşrifat uygulanıyor ve “İl Bilge Katun” unvanına sahip oluyorlardı. Kök Türkçe belgelerde buna dair örnekleri görmek mümkündür. Mesela Kök Türk Kitabelerinde İl-teriş'in kaganlığından bahsedilirken; *Yukarıda Türk Tanrısı, Türk'ün kutlu ülkesini bu şekilde düzenlemiş. Türk milleti yok olmasın, millet olsun diye İl-teriş Kagan ve İl Bilge Katun'u*

¹Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 4: Bilge kagan imiş, alp kagan imiş.

²Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Güney tarafı, 3; Doğu tarafı, 4; Kuzey tarafı, 5: Kaganı alp imiş, müşaviri bilge imiş.

³Bakınız, **Köl İç Çor Yazıtı**, Batı tarafı, 7: Bilgeliği için, yiğitliği için.

(Tanrı) halk içerisinde çekip yükseltmiştir⁴, deniyor. Yine Uygur beyi Moyun Çor, kardeşi Tay Bilge Tutuk ile yaptığı mücadeleyi kazanıp, kendisi kagan seçilince, hatununa da; “İl Bilge Katun” unvanı verildi. Uygur çağı kitabelerinde bu hususta devlet meclisinin onları; “*Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kagan*” ve “*İl Bilge Katun atadığı*”⁵ söylenmektedir (Gömeç 2000: 27).

Belirli bir zaman geçtikten sonra hükümdar unvanlarında olduğu üzere, hatun unvanlarında da değişiklikler söz konusudur. Yani ilk zamanlarda başta bulunan en yüksek otoritenin sıfatı “kagan” ve “katun” iken, bir müddet sonra başka bir kelimeye dönüşüyor. Örnek olarak bazı Türk hanedanlarında hakan, han, sultan, hükümdar, padişah, şah vb. biçimindeki erkek unvanlarıyla karşılaştığımız gibi, kadınlar için de zamanla terken, sultan, bige, begüm vb. şeklindeki sanları görmekteyiz. Tabii ki bunun sebebi, yukarıda da belirttiğimiz gibi Türklerin girdikleri kültür çevreleriyle, dinlerin tesiri yüzündendir.

En eski Türk kadın unvanlarından olan “il bilge” terimini Türkçenin dışında izaha kalkışmak bize göre boşuna uğraştır. Bilindiği gibi “il” kelimesi, Kök Türkçe yazıtlarda “*devlet*” ve “*ülke*” manalarında kullanılmıştır (Gömeç 1999: 82-83). Bilge de; bilgi sahibi, akıllı olmak ve ileriye görmekle alakalıdır. İşte bir zamanlar baş kadın yönetici için söylenen “il bilge” terimi, bir süre sonra bırakılmış ve bunun yerine, “terken” unvanı ortaya çıkmıştır. Bu ad ile anılan meşhur Türk hanımlarından bazılarını tanıtmak gerekirse; hiç şüphesiz bunların başında Selçuklu hükümdarı Melik-şah’ın (1072-1092) eşi Terken Hatun gelir. Bir Kara Hanlı kızı olan Terken Hatun o kadar hırslıdır ki, kendinden doğan çocuğunu tahta çıkarabilmek için kocasıyla vezir Nizam’ül-mülk’ün arasını açmış, hatta bu ikisinin vefatına sebep olmuştur. Kendisi de bu gaileler içinde 1094’te ölmüştü. Harzemşah İl Arslan’ın (1156-1172) karısı da Terken unvanını taşımaktaydı. Kocası 1172’de vefat edince, kendi oğlu olan Sultan-şah’ı tahta oturtmuş, ancak İl Arslan’ın öteki oğlu Alaaddin Tokuş (Tekiş) Kara Hitaylardan yardım isteyerek, bunlara karşı çıkmıştı. Nihayet aralarındaki kavgalar bittiğinde, Alaaddin Tokuş (1173-1200) üvey annesini öldürmüştü (1174). Alaaddin Tokuş’un eşi de bir Kıpçak Türkü’yü ve o da Terken Hatun diye anılmıştır. Gayet nüfuzlu olan bu Türk hatununun tesiri oğlu Muhammed üzerinde oldukça fazlaydı. Onun yedi kâtibinin olduğu,

⁴Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 10-11; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 10: Üze Türk Tengrisi, ıduk yiri-subı ança itmiş erinç. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım İl-teriş Kaganıg, ögüm İl Bilge Katunıg töpüsinte tutıp yügerü kötürmiş erinç.

⁵ Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Güney tarafı, 6: Tengride Bolmuş İl Etmiş Kagan, İl Bilge Katun tayin etti.

mührünün üzerinde “din ve dünyanın koruyucusu, Türklerin prensesi, bütün kadınların melikesi”, yazıldığı söylenir. İlerlemiş yaşına rağmen güzelliğiyle dikkat çekiyordu. Harezşahlar ile Çingizliler arasındaki Otrar savaşından sonra esir alınarak, Karakurum’a götürülmüş ve 1233’te orada vefat etmiştir. Ayrıca Satuk Bugra Han’ın büyük kızı Nısb Türkan, üçüncü kızının adı da Hediye Türkan’dır. Özellikle Selçuklu ve Harzemşahlarda “Terken” unvanlı kişiler oldukça boldur (Caferoğlu 1937: 156-157; Grenard 1939: 147-148; Genç 1982: 116-118; Köymen 1982: 71-74; Kafesoğlu 1984: 84-86; 1988: 672; 2001: 397; Gömeç 2005; D’ohsson 2006: 92; Gömeç 2005), ama biz birçok bilinenlerden bir kısmını örnek olarak vermeye çalıştık.

Bununla beraber biz öyle sanıyoruz ki, Terken unvanının ortaya çıkışı çok daha eski zamanlara kadar uzanmaktadır. Buna dair ipuçları da, yine Çince vesikalarda saklıdır. Bilindiği üzere büyük Türk-Hun Devleti Asya’da inkıraza uğradıktan sonra, onun mirasını devam ettirmek isteyen birtakım Türk sülaleleri ortaya çıkmış idi. İşte bunlardan birisi de, 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında kadim Türk yurdu olan Ordos bölgesinde, kısa bir müddet de olsa hâkimiyet kuran, Çin yıllıklarında Hsia hanedanı diye anılan siyasi teşekküldür. Son Hun hükümdarının soyundan gelen, Çince kayıtlarda adı He-lien Popo diye yazılan Türk beyi, bu ismi nasıl aldığı adamlarına yaptığı bir konuşmada şöyle açıklıyor: Atalarım kuzeyden kalkıp, güneye indiklerinde aile isimlerini Su-shih olarak değiştirmişlerdi. Bu kelimenin söylenişi Çinlilerinkine uymuyordu. Daha sonra anne soyadı olan Liu’yu seçtiler. Bu isim babadan oğula geçerek bize kadar ulaştı. Bu da Türklerin alışık olduğu adlara benzemiyordu. Bunun için de dilimizde “Tanrı’nın kut verdiği, göğe kadar ulaşan” (Tengri Kut) manasına gelen terimle ilişkili olan Huei-he sözü vardı ki, şimdi ben “He” kelimesi ile “bir araya getiren” anlamındaki “Lien” teriminden oluşan “He-lien” soyadını alıyorum. Yalnız bu ismi, sadece benim Türk ve birinci hanımından doğan çocuklarım kullanacaklardır” (Otkan 1974: 49; Onat 1977: 70). He -lien Po Po adı ile alâkalı olarak bunlara değinirken; Çince belgelere baktığımızda, Tengri ve Gök manasına gelen “Chi-lien” sözünün sonunda aynı işaret vardır. Bunu da gözden kaçırmamak lazımdır.

Doğruluğu veya yanlışlığı tartışılabilir olan bu tarihî açıklamadan sonra, Terken unvanının ne manaya geldiği üzerinde de, özellikle Türkçe kaynaklara dayalı olarak durmak gerekecektir. En eski Türkçe sözlük diyebileceğimiz Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lûgat-it-Türk” adlı eserinde, “Tengri” kelimesi açıklanırken, “Tengriken” terimine değinilmektedir. Kaşgarlı, “gayr-i Müslim Türklerin bilgin kimseye tengriken dediklerini” söylüyor (Atalay 1988 III: 377). Yani “Tanrıya tapan, bilgin, dindar, ileriye gören” manalarına geliyor olmalıdır (Clauson 1972: 525). Bununla birlikte

belki de “Böğü” unvanına yakın bir anlam taşıyor. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, “terken” kelimesi hakkında da izahatta bulunurken; “Şaş şehrinin adıdır. Asıl ismi Taşkent’tir. Taş Şehri demektir” (Atalay 1988 I: 443) diye de, kayıt düşmekle beraber, eserinin değişik yerlerinde; terkeni “sultan, hakan, kendisine itaat edilen” biçiminde açıklıyor (Atalay 1988 I: 376; 441-442; II: 209). Yusuf Has Hacib ise, bu kelimeyi “hükümdarlık yetkisiyle” ilişkilendirir (Arat 1979: 27-29). R.Genç, “Terken” adlı makalesinde; “başlangıçta yalnız hükümdarlar için kullanılırken, sonradan Osmanlılardaki sultan unvanı gibi, hatunlara da verilmiştir” (Clauson 1957: 544; Genç 1982: 116) diyor. Yani tengrikenen, terkene bir geçiş söz konusudur.

Tengriken kelimesini Divanü Lûgat-it-Türk’ten önce Kök Türkçe yazıtlardan olan Ongin Kitabesinin (bkz. Orkun 1936: 127-131; Malov 1959: 5-11; Stebleva 1965: 134-136; Tekin 1968: 291-292; Onagava 1950: 431-451; Clauson 1957: 177-192; Radjabov 1970: 3-43; Tryjarski 1974: 629-630; Voytov 1989: 34-40) 5, 6, ve 8. satırlarında görüyoruz. İlgili yerlerde şu şekilde geçmektedir: “...*tabgaçda yırıya teg oguz ara yeti eren yağı bolmuş kangım бага tengriken...anta yorımış işig küçin ebirmiş...tengrikenke işig berting tiyin yarlıkamış şad atıg anta bermiş boltukda tokuz oguz teg yağı ermiş bedük ermiş tengriken yorımış...kangım şad anta ötünmiş tengriken almazun tiyin...*”⁶. Bilindiği gibi Ongin Yazıtı, Bilge ve Köl Tigin kitabeleriyle paralellik arz eder ve Ongin Yazıtının Ön tarafının ilk satırlarında; “Bumın öldükten sonra, ülkenin kaybolduğu, elden çıkıp dağıldığı, Türk milletinin kagan yaptığı kaganını yitirdiği, Türk yiğitlerinin kuzeyden güneye, doğudan batıya kadar balbal oldukları, Türk milletinin adının yok olup, gittiği”⁷ kayıtlıdır. Yine tıpkı Tunyukuk Yazıtında görüldüğü üzere⁸, Ongin’de de Tokuz Oguz savaşlarına atıf vardır, ki bu da onların aynı zamanın olaylarını aktardığına delalettir. Muhtemelen, bu savaşların bir kahramanı olan Tokuz Oguzların ünlü beyi Baz Kagan’ın (bkz. Gömeç 2003) oğlu Tengri adına kazanmış Hangita-Hat Yazıtında(Klyaştorny 1978: 156) da “tengriken” kelimesi önümüze çıkıyor.

⁶ Bakınız, **Ongin Yazıtı**, Ön Taraf, 5-6, 8. satır:...Çin’de kuzeye doğru, Oguzlar arasında yedi kişi düşman olmuş. Babam Baga Tengriken...orada yürümüş, işi-gücü çevirmiş...Tengriken’in işini gördün diye taltif etmiş. Şad adını orada vermiş oldu. Tokuz Oguzlara kadar düşman imiş, büyümüş. Tengriken yürümüş...Babam şad, Tengriken almasın diye şöyle arzetmiş...

⁷Bakınız, **Ongin Yazıtı**, Ön taraf, 1-3. satır: *Ol kan yok boldukta kisre il yitmiş, içginmiş, kaçışmış...kaganladuk kaganın içgim idmiş, Türk bodun öngre kün togsıkınga, kisre kün batsıkınga tegi, beriye Tabgaçka, yırıya yışka tegi...alp erin balbal kılı. Türk bodun atı yok bolu-barmış erti.*

⁸Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Batı tarafı, 7: *İl-teriş Kagan boluyın biriye Tabgaçığ, öngre Kitanyığ, yırıya Oguzığ üküş ölürti.*

Burada; *beg er tengriken...bitidi*⁹, cümlesiyle karşılaşıyoruz. Bir başka Kök Türkçe belgemiz olan Hutuk-Ula Kitabesinin (bkz. Hamilton 1975: 171-182) birinci satırında; *kara kerekü tengriken*¹⁰, cümlesini görüyoruz. Son olarak Aru-Han Yazıtının (Tryjarski 1965: 423-429; Klyāstorniy vd. 1990: 65-70) ilgili satırlarında; *tengriken konçuy*¹¹ ve *...tengriken kutlug bolsun*¹² deyimlerine tesadüf edilmektedir.

Bütün bunlar bir yana söz konusu Ongin Kitabesinde Baga Tengriken adında bir kişinin ismi anılıyor ki, bu da erkektir. Hangita-Hat'taki Beg Er Tengriken de erkek olmalıdır. Ama Aru-Han'da bizzat bir prensesi niteliyor. Dolayısıyla terken unvanının ilk şekli olan tengriken hem erkek, hem de kadınlar için kullanılmıştır¹³. Bunun bir benzerine biz Umay isminde de rastlıyoruz. Tarihte Umay hanım ve bey adı yerine söyleniyordu.

Türkler irtibatta buldukları pek çok halktan dillerine bir şeyler aldıkları gibi, onlara da kendilerinden binlerce kelime aktarmışlardır. Buna bağlı olarak Türklerin Asya'da en çok ilişki kurduğu kavimlerden birisi olan Mogollara ve dolayısıyla Mogolcaya Türkçeden ödünç kelimeler geçmiştir ki, bize göre bunlardan birisi de Terken'dir. Bilindiği üzere meşhur Mogol hükümdarı Ögedey'in ölümü üzerine devlet yeni bir han seçilinceye kadar eşi, Töregene Hatun tarafından idare olundu. Tıpkı diğer Terken hatunlar gibi, bu kadının da iktidar konusunda çok hırslı olduğu anlaşılıyor. Ögedey sağlığında kaganlığa aday olarak üçüncü oğlu Küçü'yü göstermişti; fakat o Sunglarla yapılan bir savaşta ölünce (1236), Küçü'nün büyük oğlu Şiremen müstakbel kagan olarak belirlendi. Töregene'yse, 1246'da Batu'ya rağmen, oğlu Güyük'ü han seçti. Bu durum ülkede bir karışıklığa sebep olacaktı ki; Güyük'ün vefatıyla ortalık tekrar sakinleşti (Gömeç 2006: 281). Biz burada söz konusu olan Töregene (veya Turakina) adının, Terken'in bozulmuş bir şekli olduğunu düşünmekteyiz. Yani Mogol asıllı kadın sultanlar da ya doğrudan doğruya "terken" unvanını veya yukarıda da görüldüğü üzere "Töregene" biçimini kullanmışlardır.

Sonuç olarak; zaman içerisinde tengriken, terkene dönüşüp; erkek sanı olarak kullanılırken, bu unvan sonradan umumiyetle kadın idareciler için tercih olunmuştur. Bizce kelimenin kökünü şurada, burada aramaya hiç gerek yoktur. Tengri kelimesinden türediği açıkça meydandadır.

⁹ Bakınız, **Hangita-Hat Yazıtı**, 3. satır: Beg Er Tengriken...yazdı.

¹⁰ Bakınız, **Hutuk-Ula Yazıtı**, 1. satır: Kara çadırın kutlusu.

¹¹ Bakınız, **Aru-Han Yazıtı**, 1. satır: Kutlu (haşmetli) prenses.

¹² Bakınız, **Aru-Han Yazıtı**, 2. satır: ...prenseseim kutlu olsun.

¹³ Hatta 1370'lerde Emir Temür'e karşı savaşan Arlat beylerinden birisinin adı kaynaklarda Türkan (veya Terken) Arlat biçiminde geçmektedir. Bakınız Karatay 2006: 206.

Kaynaklar

- ARAT, R.R. (Haz.) (1979). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig* I. Metin. Ankara, 2. baskı.
- ATALAY, B. (1988). *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* III. Ankara, 2. baskı.
- CAFEROĞLU, A. (1937). "A.N.Samoyloviç, Ne Turki a Tsaritsa = Türkler Değil İmparatoriçadır". *Ülkü*. 9/50. Ankara
- CLAUSON, S.G. (1957). "The Ongin Inscription". *Journal of the Royal Asiatic Society*. London.
- _____ (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- D'OHSSON, M. (2006). *Moğol Tarihi*. (haz. E.Kalan-Q.Şükürov), İstanbul.
- GENÇ, R. (1982). "Terken". *Türk Ansiklopedisi*, 31. Ankara.
- GÖMEÇ, S. (1999). *Kök Türk Tarihi*. Ankara, 2. baskı.
- _____ (2000). *Uygur Tarihi*. Ankara, 2. baskı.
- _____ (2003). "Türk Tarihinin Kahramanları: 13- Baz Kagan". *Orkun*, Sayı 64, İstanbul.
- _____ (2005). "Türk Tarihinin Kahramanları: 31- Alp-arслан". *Orkun*, Sayı 90, İstanbul.
- _____ (2006). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara, 3. baskı.
- _____ (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara.
- GRECARD, M.F. (1939). "Satuk Bugra Han Menkıbesi ve Tarihi". (çev. O.Turan), *Ülkü*. 13/74. Ankara.
- HAMILTON, J.R. (1975). "L'inscription Turque Runiforme de Khutuk-Ula". *Journal Asiatique*. Tome 263. Paris.
- KAFESOĞLU, İ. (1984). *Harzemşahlar Devleti Tarihi*. Ankara, 2. baskı.
- _____ (1988). "Melikşah". *İslam Ansiklopedisi*, VII. İstanbul, 5. baskı.
- _____ (2001). "Selçuklular". *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara, 3. baskı.
- KARATAY, O. (çev.) (2006). *Mirza Haydar Duğlat. Tarih-i Reşidî*. İstanbul.
- KLYAŞTORNIY, S.G. (1978). "Naskalniye Runiçeskiye Nadpisi Mongolii". *Tyurkologičeski Sbornik*. 1975. Moskva.
- KLYAŞTORNIY, S- TRYJARSKI, E. (1990). "An Improved Edition of the Arkhanen Inscription". *Rocznik Orientalistyczny*. XLVII. Z.1. Warszawa.
- KÖYMEN, M.A. (1982). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara, 2. baskı.

- MALOV, S. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongoloi i Kirgizii*. Moskva-Leningrad.
- ONAGAVA, H. (1950). "Ongin hibun yakuchu" (A Translation into Japanese of the Ongin Inscription with an Introduction). *Asiatic Studies in Honour Toru Haneda on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. May 15. MCMXLII. Kyoto.
- ONAT, A. (1977). *5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*. Doçentlik Tezi. Ankara.
- ORKUN, H.N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul.
- OTKAN, P. (1974). *M.S. IV. Yüzyılda Hunların Önderliğinde Çin'de Başlayan Yabancı Kavimler Hareketinin Kültürel, Toplumsal ve Ekonomik Etkileri*. Doktora Tezi. Ankara.
- RADJABOV, A. (1970). "Ob Onginskom Pamyatnike". *Sovyetskaya Tyurkologiya*. No 2. Bakû.
- STEBLEVA, I.V. (1965). *Poeziya Tyurkov*. VI-VIII vekov. Moskva.
- TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington.
- TRYJARSKİ, E. (1965). "L'inscription Turque runiforme d'Arkhanen, en Mongolie". *Ural-Altäische Jahrbücher*, Vol. 36. Wiesbaden.
- TRYJARSKİ, E. (1974). "Zur neuen Geschichte des Ongin Denkmals". Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. *Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin*. Berlin.
- VOYTOV, V. (1989). "Onginskiy Pamyatnik. Problemy Kulturovedcheskoy Interpretatsii". *Sovyetskaya Tyurkologiya*. No 3. Baku.